

ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

УДК 929:58: 378.124.12

Коцур Р.В.

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА В.Ф. НІКОЛАЄВА (1889–1974)

Методом історико-наукового аналізу зроблено спробу відтворення основних напрямів освітньої діяльності професора В.Ф. Ніколаєва (1889–1974) та його становлення як педагога. Охарактеризовано основні напрями роботи В.Ф. Ніколаєва в Полтавській школі садівництва та городництва, Полтавському медичному інституті, Полтавському педагогічному інституті, Харківському сільськогосподарському інституті, Тифліському сільськогосподарському інституті, Сухумському інституті субтропічних культур, Полтавському сільськогосподарському інституті, Курганському сільськогосподарському інституті, Таджицькому державному університеті та Уманському сільськогосподарському інституті імені О.М. Горького. Результати дослідження свідчать, що В.Ф. Ніколаєв, займаючись безпосередньо викладацькою та адміністративною роботою, проявив себе як організатор нових вищих шкіл і нових наукових досліджень, розробник нових курсів, талановитий селекціонер, популяризатор ботанічних знань тощо.

Ключові слова: В.Ф. Ніколаєв, педагогічна діяльність, субтропічне рослинництво, ботаніка, вища школа.

Постановка проблеми. В останні роки збільшується кількість наукових розвідок у галузі історії науки й техніки, які розкривають внесок окремих постатей, представників різних наукових інституцій у розвиток наукової думки. Вагоме місце в історії таких навчальних закладів, як Полтавська державна аграрна академія, Курганська державна сільськогосподарська академія імені Т.С. Мальцева, Уманський національний університет садівництва зайняв свого часу знайний фахівець субтропічного рослинництва, природознавець, активний діяч природоохоронного руху та музейної справи Валентин Федорович Ніколаєв (1889–1974). В українській історіографії педагогічний аспект наукового доробку вченого торкався лише його роботи в «уманський період» (1954–1964 рр.) [1, с. 270–275], фрагментарно освітня діяльність згадується під час висвітлення його біографії [2, с. 105; 3, с. 31], але в цілому вона залишається перспективною в плані її вивчення.

Постановка завдання. Саме тому метою роботи є відтворення методом історико-наукового аналізу основних напрямів освітньої діяль-

ності професора В.Ф. Ніколаєва (1889–1974) та його становлення як педагога.

Варто зазначити, що В.Ф. Ніколаєв мав великий педагогічний досвід у різних вищих школах Радянського Союзу, а також тих, що мали витоки становлення в дореволюційний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Свій педагогічний шлях В.Ф. Ніколаєв розпочав у Полтавському училищі садівництва (нині Аграрно-економічний коледж Полтавської державної аграрної академії). Варто кілька слів сказати про історію самого закладу, щоб показати, в яких умовах молодий фахівець розпочав своє становлення як освітянин. Після проведення земської реформи, яка сприяла поширенню загальної і професійної освіти, Полтавське губернське земство заснувало у 1895 р. Полтавську нижчу школу садівництва і городництва на куплений садибі садівника І. Гуссона [4]. Тут навчалися діти селян губернії. У Статуті школи визначалась головна мета навчального закладу: навчати дітей сільському господарству теоретично і практично, умінь і навичок з плідництва, городництва,

декоративного садівництва, а також дати знання з допоміжних галузей сільського господарства: хмільництва, бджільництва, столярної і корзиноплетильної справи. У 1900 р. школа була реорганізована у школу садівництва і городництва I розряду. У травні 1912 р. школа реорганізована в училище садівництва, з більш широкими можливостями для підготовки спеціалістів для сільського господарства. Керуючим училищем був А.А. Романіка. Саме в той час, у 1915 р., одразу після закінчення Харківського університету, В.Ф. Ніколаєв долучився до викладацького складу Полтавського училища [3, с. 16].

Навчальний план передбачав вивчення таких предметів: закон Божий, законодавство, рахівництво, загальне землеробство, російська мова і краснопис, історія, вітчизняна географія, геометрія, латинська мова, ботаніка, декоративне садівництво, землемірство, огородництво, зоологія, хімія, географія зарубіжних країн, ентомологія, техніка переробки продуктів, садівництво, арифметика, фізика, бджільництво, креслення. В училищі працювало 10 викладачів, 4 майстри для керівництва практичним навчанням. Навчально-дослідна база училища давала змогу для проведення лабораторних та практичних занять, організації дослідницької, природоохоронної роботи, а також була хорошою основою для отримання педагогічного та практичного досвіду молодим фахівцям. Річні грошові засоби училища склали 37733 крб. Земельна площа включала 23 десятини. За статутом училище мало один підготовчий і три спеціальних класи. Прийом в підготовчий клас і випуск тих, хто закінчив училище, розпочався у вересні. На 85 учнів, що навчалися у 1913 р., училище видавало 35 стипендій. За період з 1895 по 1917 рр. садово-огородня школа і училище садівництва разом підготували 243 спеціаліста для сільського господарства [4].

За цю роботу В.Ф. Ніколаєва премійовано дво-місячним окладом та удостоєно подяки директора. Таким чином, можна стверджувати, що талант педагога проявився у нього ще в юному віці [3, с. 16]. Варто зауважити, що в той період (1913–1917 рр.) в училищі навчалися Т.Д. Лисенко, майбутній засновник і найбільший представник так званої мічурінської агробіології, академік АН СРСР, академік АН УРСР, академік ВАСГНІЛ, а також П.Й. Панченко (Петро Панч), згодом всесвітньовідомий новеліст, повістяр і романіст, автор казок для дітей [4].

У 1920 р. В.Ф. Ніколаєв повернувся до педагогічної діяльності в якості викладача курсу

«Загальна ботаніка» Полтавського медичного інституту та завідувача кабінету ботаніки Полтавського педагогічного інституту (згодом Полтавського інституту народної освіти, а нині – Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка) [5, арк. 47], створеного в 1914 р. як учительський інститут. Хоча пропрацював тут зовсім недовго, зрозуміло, що долучився до складного процесу становлення навчального закладу, яким за свою історію підготовлено близько 60 тисяч кваліфікованих педагогічних працівників різних спеціальностей, серед яких – понад 100 заслужених учителів України, Герой України, сотні відмінників освіти України, науковці, літератори, митці, державні діячі, зокрема А. Макаренко, В. Сухомлинський, Г. Ващенко, Ю. Кондратюк, Д. Багалій, І. Рибаків, В. Воропай та ін.

У 1923 р. В.Ф. Ніколаєв перейшов на роботу до Харківського сільськогосподарського інституту (нині – Харківський аграрний університет імені В.В. Докучаєва) – найстарішого аграрного вищого навчального закладу в Україні. Створений у 1816 р. у Маримонті, передмісті Варшави, переведений у 1862 р. в посад Ново-Олександрію (Пулави) Люблінської губернії. Саме в цей час закладено основні постулати навчальних програм, запроваджено викладання економічних наук, у першу чергу, завдяки вдалому керівництву відомого вченого-природознавця В.В. Докучаєва. Серед його заслуг – укріплення викладацького складу інституту висококваліфікованими викладачами, серед них – фізіолог і ботанік Є.Ф. Вотчал, лісівники М.М. Орлов та М.М. Бурій, економісти О.Ф. Фортунатов і О.І. Скворцов, ґрунтознавець М.М. Сибірцев. Саме до закладених цими вченими основ викладання долучився згодом і В.Ф. Ніколаєв. Після евакуації в 1914 р. до Харкова у 1921 р. Ново-Александрійський інститут був перейменований у Харківський інститут сільського господарства і лісівництва.

В.Ф. Ніколаєв приступив до роботи в інституті в той час, коли політичне життя внесло свої корективи у структуру навчального закладу. У 1921 р. відкрито робочий факультет (робфак) для підготовки до вступу на основні факультети. Кількість студентів порівняно з дореволюційним часом зростає вдвічі: у 1922–1923 навчальному році в інституті навчався 1061 студент, у тому числі на робфаці – 338. У 1923 р. для влаштування навчально-дослідного господарства інституту була передана земельна ділянка поблизу Нової Олексіївки загальною площею 620 га. Для лісового факультету інституту

було надане Чугуєво-Бабчанське лісництво площею 8937 га. У 20–30-х рр. ХХ ст. заплановано побудову нових приміщень інституту.

В.Ф. Ніколаєв зростає як науковець і викладач поряд з такими вченими, як О.Н. Соколовський, М.М. Кулешов, В.Ф. Левитський та ін., які в цей час були запрошені для посилення професорсько-викладацького складу інституту. Саме асистентом кафедри часткового землеробства відомого фахівця-рослиника, професора М.М. Кулешова (у майбутньому академіка АН УРСР) працював молодий фахівець. У подальшому ця співпраця мала свої плоди. У 1925 р. М.І. Вавилов займався відкриттям в Україні наукової філії очолюваного ним Всесоюзного інституту прикладної ботаніки й нових культур (ВІПБІНК, нині – Всеросійський інститут рослинництва імені М.І. Вавилова). Очолити цю справу було запрошено М.М. Кулешова, який, формуючи штат цієї установи, запропонував В.Ф. Ніколаєву обійняти за сумісництвом посаду лаборанта та завідувача бібліотеки станції. Знайомство з М.І. Вавиловим сприяло професійному зростанню молодого науковця, оскільки за протекцією академіка В.Ф. Ніколаєв відвідав провідні фахові наукові установи, а в подальшому – спрямувало до одного з головних захоплень ученого – субтропічного рослинництва [3, с. 23–26].

Уже працюючи з 1927 р. заступником директора Сухумського субтропічного відділення ВІПБІНК, В.Ф. Ніколаєв читав курс «Субтропічні технічні культури» для студентів Тифліського сільськогосподарського інституту (нині – Грузинський державний аграрний університет), за що отримав звання вченого-спеціаліста [2, с. 117]. У 1934 р. науковця запрошено на посаду завідувача кафедри субтропічних технічних культур Сухумського інституту субтропічних культур (нині – Грузинський державний університет субтропічного господарства). У складі інституту діяли факультети: субтропічне господарство, технології субтропічних культур, механізація сільського господарства, підвищення кваліфікації фахівців сільського господарства, громадських професій. Діяли заочне відділення та аспірантура. На той час в інституті налічувалося 28 кафедр, 61 навчальна і науково-дослідна лабораторія, був свій ґрунтовий музей. Саме в цьому закладі В.Ф. Ніколаєв здобув науковий ступінь кандидата біологічних наук без захисту дисертації та звання професора. Після грузино-абхазького конфлікту навчальний заклад функціонує в м. Кутаїсі.

Після повернення в Україну в 1938 р. В.Ф. Ніколаєв виконував обов'язки завідувача кафедри

селекції і дарвінізму Полтавського сільськогосподарського інституту, брав участь в евакуації закладу до м. Курган (Російська Федерація), впродовж 1942–1943 рр. очолював кафедру рослинництва [3, с. 28–30].

Серед заслуг В.Ф. Ніколаєва – організація Курганського сільськогосподарського інституту (нині Курганська державна сільськогосподарська академія імені Т.С. Мальцева), який було відкрито в 1943 р. на базі Полтавського сільськогосподарського інституту. Спочатку працювало лише два факультети: агрономічний і зоотехнічний, де навчалися близько 100 чоловік, а перший випуск склав 13 фахівців. У цьому закладі вчений завідував кафедрою рослинництва. У даний час КДСГА ім. Т.С. Мальцева – це факультети: агрономічний, біотехнології, промислового і цивільного будівництва, економічний, інженерний, 5 навчальних корпусів, 7 студентських гуртожитків, Палац культури, санаторій-профілакторій [3, с. 28–30].

У 1948–1953 рр. В.Ф. Ніколаєв працював заступником директора з наукової роботи Всесоюзного інституту сухих субтропіків та викладав курс «Дарвінізм» у Таджикиському державному університеті (нині – Таджикиський національний університет, м. Душанбе), який тільки розпочав свою роботу. У стінах університету працювали 17 штатних викладачів і 19 сумісників, в тому числі 2 професори та 8 доцентів. Науковий ступінь доктора наук мав один викладач, а кандидата наук – чотири. Таким чином, В.Ф. Ніколаєв долучився становлення новоствореного вишу та організації його навчального процесу.

Відповідно до Постанови Ради Міністрів СРСР передбачалося відкриття чотирьох факультетів геолого-ґрунтового, біологічного, історико-філологічного і фізико-математичного (відкритий у 1949 р.). У перший рік функціонування університету на три його факультети були прийняті 240 студентів. З моменту свого створення ТНУ готував висококваліфікованих фахівців для потреб народного господарства, вдосконалював структуру і поглиблював наукові дослідження. Університет сприяв створенню і розвитку таких вищих навчальних закладів республіки, як Таджикиський інститут російської мови і літератури і Таджикиський технологічний інститут. У даний час у ТНУ функціонує 17 факультетів, що включають в себе 86 кафедр, 8 загальноуніверситетських кафедр, 17 науково-дослідних лабораторій, ботанічний сад, Центр наукових досліджень та науково-технічних розробок, наукову бібліотеку, міжвузівську друкарню, сектор малої поліграфії, сектор нау-

ково-дослідної поліграфії Діловар-ДДМТ, лабораторію технічних засобів навчання, лінгафонні кабінети та інші підрозділи. На кафедрах університету для народного господарства республіки готують фахівців за 35 спеціальностями. За роки свого існування університет підготував 55 тис. фахівців [6].

Десять років свого творчого шляху В.Ф. Ніколаєв присвятив Уманському сільськогосподарському інституту імені О.М. Горького (нині – Уманський національний університет садівництва). У навчальному процесі цього закладу ботаніці завжди відводилося чільне місце. Ще за часів, коли це було училище, тут працювали відомі ботаніки: член-кореспондент Російської Академії наук О.Д. Нордман (1803–1866), один із директорів і автор «Ботанічного словника» М.І. Анненков (1819–1889), академік ВАСГНІЛ В.В. Пашкевич (1857–1939). У 1908 р. в головному корпусі училища було обладнано кабінет ботаніки, яким керував викладач курсу ботаніки В.П. Муровйов. У різні часи кафедру очолювали професор М.І. Лопатін, доцент І.Й. Онищенко, професор С.К. Руденко, Т.Б. Вакар. З 1954 р., а фактично з 1955 р. кафедру очолював професор В.Ф. Ніколаєв [7, с. 89–91].

З нового навчального 1955 р. в Уманському сільськогосподарському інституті імені О.М. Горького відбулася реорганізація. Було створено кафедру ботаніки, мікробіології і фізіології рослин, завідувачем якої з 1 вересня призначено В.Ф. Ніколаєва [5, арк. 42], відповідно до рішення конкурсної комісії від 4 серпня (протокол № 16) [5, арк. 44, 45]. З цього часу кафедра ботаніки під керівництвом доцента В.Ф. Ніколаєва займалася дослідженнями та селекцією квіткових багаторічних рослин. Колекції жоржин, флоксів, ірисів (півників), гладіолусів, тюльпанів, лілій та інших культур нараховували на 1957 р. таку кількість сортів: жоржин – 250; гладіолусів – 400; тюльпан – 140; флоксів – 40; півників – 30; лілій – 8; нарцисів – 12 [8, с. 56; 1, с. 271].

Кафедру оснащено новими мікроскопами, біноклями та іншим обладнанням. Співробітниками кафедри на чолі з В.Ф. Ніколаєвим розроблено методичні рекомендації з проведення лабораторно-практичних занять з анатомії, морфології і систематики рослин, а також з літньої навчальної практики. На лекції відводилося 60 годин, лабораторно-практичні заняття – 80 годин, і на навчальну практику – 30 годин [7, с. 92].

З приходом доцента В.Ф. Ніколаєва відбулося поповнення колекцій рослин розсадника,

особливо квітучими декоративними видами та різними сортами квітів. У 1959 р. було створено постійно діючу комісію у складі заступника директора інституту А.П. Вержанівського, Н.І. Бондаренка і В.Ф. Ніколаєва, яким надано право на вибракування непридатних насаджень та розробку заходів з озеленення садиби інституту [5, арк. 52]. Зусиллями доцентів В.Ф. Ніколаєва та В.А. Гаврилюка видовий склад рослин розсадника зріс до 1500 видів, що забезпечило йому надзвичайну наукову цінність. У цей час здійснювався активний двохсторонній обмін насіннєвим матеріалом із ботанічними садами АН Російської Федерації, Латвії, Естонії, із-за кордону, проводилася репродукція зразків світової колекції для ВІР. Крім цього, кафедра ботаніки займалася популяризацією колекцій, допомагаючи підшефним школам, технікумам, станціям юннатів, квітникам-любителям. Студенти-дипломники, виконуючи науково-дослідні роботи на кафедрі ботаніки, вивчали нові для Уманщини рослини: рицину, джут, ремонтантну суницю, нові види еспарцету [1, с. 272].

В.Ф. Ніколаєв ретельно готувався до кожної теми чи лекції, враховуючи принципи питання теорії і практики, сучасне бачення кожного питання. Під час підготовки до лекцій, не дивлячись на великий стаж викладацької роботи, щоразу опрацьовував періодичні та інші видання з метою насичення лекційного матеріалу новітніми науковими і виробничими досягненнями. Учений мав неперевершений педагогічний хист, був невтомним популяризатором усього нового, прогресивного на царині біологічної науки. Зарекомендував себе як талановитий лектор, методист, що вмів організовувати навчальний процес, привчаючи студентів до самостійної роботи [9, с. 4; 1, с. 273].

Крім суто викладацької, В.Ф. Ніколаєв здійснював видавничу діяльність, зокрема працював у редакційних колегіях із підготовки до видання брошур з узагальнення і впровадження у виробництво передового досвіду та досягнень науки (1951 р.) [5, арк. 29], збірників студентських наукових робіт (1955, 1960 рр.) [5, арк. 27, 38], «Збірника наукових праць Уманського сільськогосподарського інституту» (1955–1961 рр.) [5, арк. 28, 43], студентських конференцій (1960 р.) [5, арк. 36] та випускників інституту, які працювали агрономами в районах освоєння перелогових і цілинних земель (1956 р.) [5, арк. 29], науково-технічного бюлетеня (1958 р.) [5, арк. 36], виставки з наукової та навчальної роботи (1957 р.) [5, арк. 30] тощо.

Крім науково-організаційної праці, як заступник директора з наукової роботи та керівник селекційних досліджень цитрусових, мигдалю і гваюли В.Ф. Ніколаєв проводив активну наукову роботу з підготовки молодих наукових кадрів, керував аспірантурою закладу (безпосередньо був керівником чотирьох аспірантів) [1, с. 274].

Висновки. Таким чином, можна стверджувати, що розпочавши свій освітянський шлях в одному з найдавніших галузевих навчальних закладів регіону – Полтавському училищі садівництва, В.Ф. Ніколаєв вже в ранньому віці проявив свій педагогічний хист. Учений стояв у витоків становлення навчальних закладів, які нині є одними із провідних у своїх країнах – Полтавського педагогічного інституту, Таджикиського державного університету. В.Ф. Ніколаєв виховувався в педагогічних традиціях таких знакових учених, як В.В. Докучаєв, Є.Ф. Вотчал, М.М. Сибірцев та був безпосереднім свідком втілення наукових підходів О.Н. Соколовського, М.М. Кулешова та

ін. в освітній процес. Серед заслуг ученого – розробка новітніх на той час курсів «Субтропічні технічні культури» для студентів Тифліського сільськогосподарського інституту, Сухумського інституту субтропічних культур, де його педагогічний доробок було належно оцінено званням професора. Важливу роль В.Ф. Ніколаєв відіграв у збереженні матеріально-технічної бази та налагодження навчального процесу під час евакуації Полтавського сільськогосподарського інституту. Особливе місце займав у створенні нині провідного фахового навчального закладу регіону – Курганського сільськогосподарського інституту. Результати дослідження свідчать, що особливо його педагогічний талант розкрився в Уманському сільськогосподарському інституті імені О.М. Горького, де він застосовував увесь досвід різнопланової діяльності в різних навчальних закладах Радянського Союзу – викладацької, адміністративної, науково-організаційної, видавничої, популяризаційної тощо.

Список літератури:

1. Нижник С.В. Науково-освітня діяльність В.Ф. Ніколаєва в Уманському сільськогосподарському інституті (1953–1961). Вісник аграрної історії. 2016. № 16–17. С. 270–275.
2. Самородов В.М. Людина великої ерудиції. Постаті природознавства та музейництва Полтавщини (XIX–XX ст.) / В.М. Самородов, С.Л. Кигим. Полтава : Дивосвіт, 2016. С. 83–133.
3. Ніколаєв Валентин Федорович (1889–1974) : біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1915–1993 рр. / НААН, ННСГБ, ПДАА, ПКМ ім. В. Кричевського, УНУС ; уклад. В.М. Самородов, С.Л. Кигим, В.А. Вергунов, С.В. Нижник / наук. ред. В.А. Вергунов. Полтава : Дивосвіт, 2017. 472 с.
4. Історія // Сайт Аграрно-економічного коледжу ПДАА. URL: <https://agrokoledg.poltava.ua/istor/> (дата звернення 11.01.2018).
5. Архів Уманського національного університету садівництва. Спр. 8 (1947–1961). Арк. 27–52.
6. История Таджикиского национального университета. URL: <http://www.tnu.tj/index.php/ru/obshchiesvedeniya/istoriya> (дата звернення 19.11.2017)
7. Кафедра ботаніки. Уманський сільськогосподарський інститут ім. О. М. Горького. Київ, 1968. 120 с.
8. Ніколаєв В. Ф. Науково-дослідна робота з ботаніки. Підсумки наукової праці роботи в галузі плодівництва і рільництва: наук. пр. Київ, 1964. Т. XIV. С. 56–57.
9. Борисова А. Гурток з квітникарства. Уманська зоря. 1958. 17 вересня. С. 4.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРА В.Ф. НИКОЛАЕВА (1889-1974)

Методом историко-научного анализа предпринята попытка воспроизведения основных направлений образовательной деятельности профессора В.Ф. Николаева (1889–1974) и его становления как педагога. Охарактеризованы основные направления работы В.Ф. Николаева в Полтавской школе садоводства и огородничества, Полтавском медицинском институте, Полтавском педагогическом институте, Харьковском сельскохозяйственном институте, Тифлисском сельскохозяйственном институте, Сухумском институте субтропических культур, Полтавском сельскохозяйственном институте, Курганском сельскохозяйственном институте, Таджикиском государственном университете и Уманском сельскохозяйственном институте имени А.М. Горького. Результаты исследования свидетельствуют, что В.Ф. Николаев, занимаясь непосредственно преподавательской и административной работой, проявил себя как организатор новых высших школ и новых научных исследований, разработчик новых курсов, талантливый селекционер, популяризатор ботанических знаний и т.д.

Ключевые слова: В.Ф. Николаев, педагогическая деятельность, субтропическое растениеводство, ботаника, высшая школа.

PEDAGOGICAL ACTIVITIES OF PROFESSOR V.F. NIKOLAEV (1889–1974)

Using the method of historical and scientific analysis it was made an attempt to rehearse the main directions of the educational activities of the Professor V.F. Nikolaev (1889–1974) and his development as a teacher. Characterized the main directions of V.F. Nikolaev in Poltava school of gardening, Poltava Medical Institute, Poltava state pedagogical Institute, of Kharkiv agricultural Institute, Tiflis Agricultural Institute, Sukhumi Institute of Subtropical Crops, Poltava Agricultural Institute, Kurgan Agricultural Institute, Tajik state University and Uman Agricultural Institute named after O.M. Gorky. The results of the study indicate that V.F. Nikolaev, being directly engaged in teaching and administrative work, showed himself as the organizer of new higher educational establishments and new scientific researches, the developer of new courses, talented electioneer, promoter of botanical knowledge etc.

Key words: *V.F. Nikolaev, pedagogical activity, subtropical plant science, botany, higher school.*